

# ЗАДУЖБИНЕ НИКОЛЕ СПАСИЋА И ЊЕГОВОГ ФОНДА У КНЕЗ - МИХАИЛОВОЈ УЛИЦИ

## THE ENDOWMENT EDIFICES OF NIKOLA SPASIC END HIS FUND IN KNEZ-MIHAILOVA STREET

### Апстракт

Никола Спасић (1838-1916), познати трговац и српски добротвор, дао је велики допринос развоју градитељства наше скорије прошлости. Подручје Кнез-Михаилове улице чува четири велелепне грађевине које је Никола Спасић оставио у наслеђе српском народу, а то су: породична Спасићева кућа, Дом Српског инвалидског фонда Свети Ђорђе, палата Слога и Гранд пасаж. Ова здања пројектовали су наши највећи градитељи у изразито оскудним и тешким временима. Тиме су Спасићеве задужбине постале значајно сведочанство формирања урбаног ткива српске престонице. Изградња савременог града, некритички одбојан став према фондусу споменика епохе академизма и недовољна изученост овог дела наше архитектонске прошлости, довели су до тога да многе вредне грађевине током времена пропадају и физички нестају. Захваљујући немару и необавештености, Спасићеве задужбине пале су у заборав и до нас доспеле у прилично запуштеном и измењеном облику. У данашње време стручне архитектонске ревизије улоге прошлости, спознаја о месту и вредностима оваквих значајних споменика

### Abstract

Nikola Spasic (1838-1916), famous merchant and serbian benefactor, gave a tremendous contribution to the architectural development of our recent past. The area of Knez-Mihailova street preserves four magnificent edifices that Nikola Spasic bequeathed to the Serbian people, and those buildings are: Spasic's family house, the House of Serbian National Invalid Fund Saint George, Sloga palace and Grand passage. The plans for these buildings were drawn up by the most notable Serbian architects during the times of extreme scarcity and difficulties. Therefore, Spasic's endowment edifices represent important testimony of the genesis of Serbian capital urban tissue. The creation of modern city and an uncritical hostile attitude toward the monuments of the epoch of academism, as well as the insufficiently researched field of our recent architectural past, have altogether made that many of valuable buildings have been destroyed or lost over the time. Because of carelessness and ignorance, Spasic's endowment edifices sank into oblivion, and reached us as neglected and of changed form. Nowadays, when the professional architectural revision of the role of the past is undertaken, the researches of these important monuments, their evaluation and quality, contribute to the creation of the proper critical judgment about our architecture.

**Key words:** XIX century, academism, endowment, Nikola Spasic

доприноси формирању исправног критичког суда о нашем градитељству.

**Кључне речи:** XIX век,  
академизам,  
задужбинарство,  
Никола Спасић

### Увод

По ослобођењу од турске власти, у Београду су предузете корените друштвене и културне реформе, које су подразумевале и радикалан преображај његове архитектонско-урбанистичке структуре. Од оријенталне вароши, Београд је за кратко време у последњој четвртини XIX века трансформисан у модеран град. Али тај развој није текао праволинијски, без потреса и тешкоћа. Бурна историја Србије, карактеристична по унутрашњим политичким кризама и спољним притисцима, условила је да и новостворена престоничка архитектура изгуби континуитет развоја и јединство стила. То је имало за последицу изразиту несрећеност изграђеног

фонда, која се и данас запажа на лику српске престонице.

У последњој четвртини XIX века, српска грађанска класа је предузела велике напоре како би стигла развијену Европу. Појава младе генерације талентованих домаћих архитеката, усавршаваних

у иностранству, убрзала је трансформацију архитектонске физиономије Београда. У том периоду остварен је велики број значајних јавних и приватних објеката чиме је он стекао репутацију савремене метрополе. Полетна изградња престонице најупадљивије се огледа на простору Кнез-Михаилове улице. Иако чува трагове античке цивилизације, та улица је модерни изглед попримила заслугом инжењера и првог српског урбанисте Емилијана Јосимовића, који ју је трасирао регулационим планом 1867. године, као најкраћу везу између тврђаве и вароши.<sup>1</sup> Брзо изграђивана, Кнез-Михаилова је постала културни симбол предузимљиве грађанске класе, синоним њеног пословног и трговачког успона. Од када је оформљена, развијала се као најатрактивнија и најрепрезентативнија зона центра града. Ово омиљено градско шеталиште, препуно различитих комерцијалних и културних садржаја, материјално је сведочанство европеизације Београда, његових успона, али и повремених цивилизацијских застоја.

Упознавање са Београдом захтева проницање у срж његове урбане структуре. Предуслов за то јесте адекватно представљање доприноса личности које су несебично помогле његов културни развитак. Никола Спасић, један од најзаслужнијих донатора наше новије градитељске прошлости, имао је значајну улогу у архитектонском уобличавању Кнез-Михаилове улице. Упркос томе, његове велелепне задужбине, изграђене у тој улици, нису биле предмет посебних историографских осврта. Овога пута желимо да укажемо на њихову историју, архитектуру и амбијенталну улогу у простору на коме су саграђене.

Задужбинарство, као специфичан вид културног деловања, честа је појава у српској историји. Оно има вишевековну традицију, док је код других народа мање изражено. Корени српског задужбинарства везују се за утемељиваче српске средњовековне државе и њихове следбенике. За време ропства под Турцима, задужбинарство је замрло, да би се обновило тек у XIX веку. Српски трговци су несебично помагали културни развој обновљене државе, оставивши свом народу мукотрпно стечено богатство. Највећи донатори обновљеног градитељства били су махом полуписмени или недовољно образовани људи, пореклом из заосталих крајева. Ти скромни и вредни појединци, понети патриотским заносом, имали су свест о значају културног и просветног уздицања народа [Софронијевић (1995)]. Из таквог миљеа потекао је и београдски велетрговац и добротвор Никола Спасић.

## НИКОЛА СПАСИЋ - КРАТКА БИОГРАФИЈА

Никола Спасић рођен је 2. новембра 1838. године у Београду, као првенац познатог, али не и претерано имућног трговца Спасе Стојановића. Још увек тешке материјалне прилике, тих четрдесетих година прошлог века, приморале су Николу да већ после завршеног првог разреда гимназије ступи на занат. Пошавши за очигледним примером свога оца, Никола је најпре изучио мумијски (воскарски) занат, а затим и лицитарски. Будући да је био крхког здравља, отац Спасе се ипак одлучио да га препусти стрицу Таси Стојановићу, који је држао бакалницу на Сави. Одатле је, убрзо, прешао у кожарску радњу познатог трговца Радована Барловца, где изучава опанчар-

<sup>1</sup> О планирању и формирању градског језгра видети: Б. Максимовић, Идеје и створност урбанизма Београда 1830-1941, Београд 1983, 13-33; В. Мацура, Чаршија и градски центар, Ниш/Крагујевац 1984, 197-211; Ж. Шкаламера, Српска урбанистичка реконструкција подручја Кнез-Михаилове улице од 1867. до почетка XX века, у „Кнез-Михаилова улица- заштита наслеђа и уређење простора“, Београд 1975, 40-62.

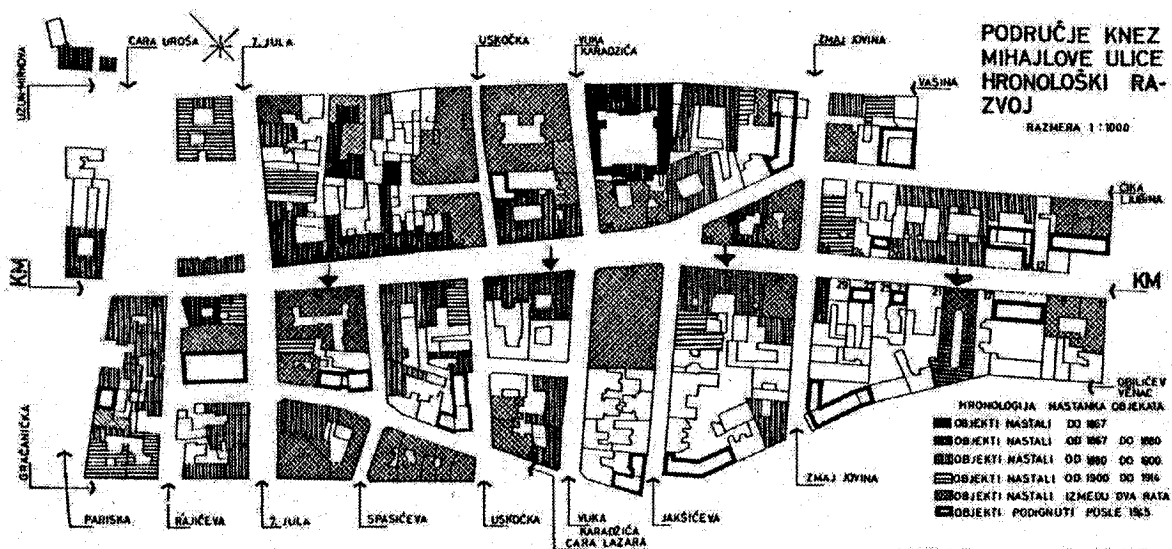
ски занат. Кожарски послови су текли изразито успешно, будући да је у то време не само сеоско, већ и градско становништво носило опанке. Захваљујући вредном и прилежном раду, Никола Спасић је после петнаест година шегртовања одлучио да се осамостали. Уштеђевина коју је имао није била довољна, па се том приликом и, како пишу његови биографи, једини пут у животу, обратио за позајмицу Ђорђу Јовановићу, брату његове прве жене Лепосаве, бившем поверенику капетана Мише Анастасијевића. Године 1865., у Васиной улици, Никола Спасић отворио је сопствену кожарску радњу. Квалитетна опанчарска роба одлично се продавала и посао је све више напредовао. Потпуно предан послу, јуџњачки опрезан и штедљив, Никола Спасић је својим радом стекао много.



Сл. 1  
**Портрет Николе  
 С. Спасића**

Током свог живота Никола се женио три пута, али ни у једном од три брака није имао деце. Прва супруга, Лепосава Јовановић, којом се оженио 1864. године (пред сам почетак самосталног рада), била му је највећи ослонац и десна рука у вођењу послова. После свега шест година заједничког живота, она је умрла. Иако му је њена смрт тешко пала, Никола се, због куће и радње, морао да ожени по други пут. Било је то 1873. године са Станком-Цајом Милојковић, ћерком Лазара Милојковића, угледног абације из Београда. С њом је Никола стекао огромно богатство, и уз њену помоћ почео да развија смисао за естетику. После тридесет година заједничког живота, по други пут остаје удовац. Случај је хтео да у бањи Мехадими упозна Анастасију-Наку Лујановић, ћерку велетрговца и почасног конзула у Оршави, која постаје трећа и последња супруга Николе Спасића. Изузетно образована и надасве хумана, Анастасија је извршила и пресудан утицај да се Никола Спасић посвети једном културнијем и комформнијем животу, и пре свега, да постане један од највећих српских обртвора.<sup>2</sup>

Сл. 2  
**Положај Спасићевих задужбина на  
 плану Кнез-Михаилове улице**



ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ ГРАДА БЕОГРАДА,  
 децембра 1983

Још од када је 1899. године престао да се бави трговачким пословима, Никола Спасић је почео да размишља о трајној заоставштини своје имовине српском народу. Крхка, али и полетна српска држава, имала је већ неколико великих добротвора, као што су капетан Миша Анастасијевић, Никола Чупић, Илија Милосављевић Коларац, Милан Кујунџић Абердар. Никола Спасић је одлучио да крене њиховим стопама. Подугачка је листа добротворства која је током свог живота учинио Никола Спасић. После Балканског рата, откупио је део српског иностраног дуга, затим је основао неколико друштава дечијих склоништа и прве домаћичке школе, даривао је ђачке стипендије, снабдевао помоћне болнице, помагао Српском Црвеном крсту.

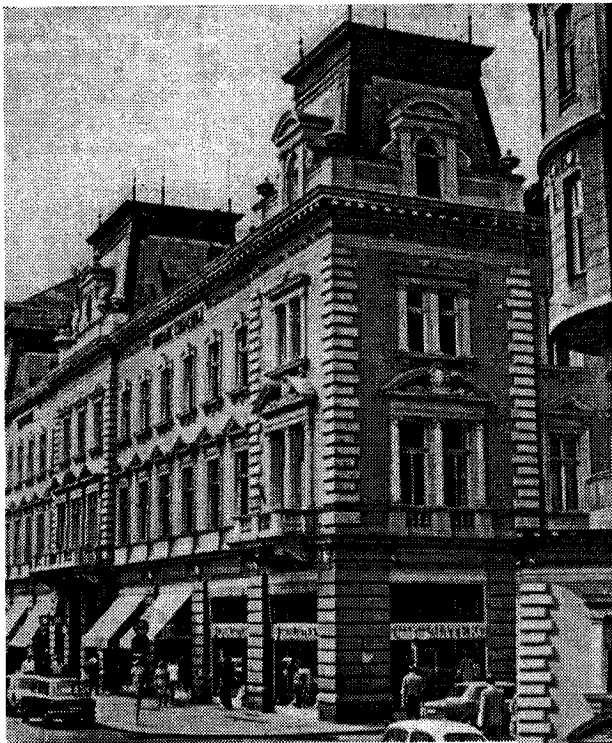
Поврх свих учињених добротворства, Никола Спасић је умногоме допринео стварању изгледа новог трговачког центра Београда, Кнез-Михаилове улице. Спасићев траг у Кнез-Михаиловој улици прати се на четири монументална здања: почевши од зграде Гранд пасажа, преко породичне Спасићеве куће и Дома Српског народног инвалидског фонда Свети Ђорђе, па све до палате Слога. Тестаментом од 9. фебруара 1912. године, Никола Спасић је завештао своје народу целокупну имовину зарад унапређења опште српске привреде. Године 1921., пет година након његове смрти, на основу указа Краља Александра, Првостепени суд за град Београд одобрио је оснивање Задужбине Николе Спасића, па је она и званично отпочела са радом [Архив Србије]. Међу непокретним имањима нашле су се и четири Спасићеве куће. Другим речима, само на простору главне градске улице, Никола Спасић је оставио у наслеђе српству ексклузивних две хиљаде метара квадратних стамбеног и седам хиљада метара квадратних пословног простора [Ковачевић (1998)]. Здања у Кнез-Михаиловој улици била су извори прихода који је потом даље улаган у хуманитарне сврхе, и наравно, у даље послове који су доносили нове количине новца. Међутим, осим ове утилитарне функције, кључно обележје свих грађевина које је сазидао и Србима завештао Никола Спасић је у томе што су у питању дела од изванредног културно-историјског значаја, која и данас плене својом архитектуром. Настале у времену када се грађење, а поготово украшавање зграда, сматрало за луксуз, из руку највећих градитеља те епохе, Спасићеве задужбине представљају значајна дела наше новије архитектуре.

## ПОРОДИЧНА КУЋА НИКОЛЕ СПАСИЋА

### Кнез-Михаилова број 33

Познаваоци живота и рада Николе Спасића бележе да је још од ране младости тежио ка томе да сачини себи кров над главом. И заиста, од прве веће суме новца коју је уштедео, сазидао је кућу у Добрачиној улици, али се на томе није и зауставио [Софронијевић (1995)]. Не задуго, Спасић ју је продао и одлучио се да сазида свој дом на најпрометнијем месту у Београду. У то доба, када се српска грађанска класа уздизала, Кнез-Михаилова улица је, захваљући свом одличном положају постала нови трговачки центар Београда (некадашње средиште била је Дубровачка, данас Улица Краља Петра). Нова главна чаршија поседовала је добар промет и отварала низ могућности за даље богаћење, тако да није случајно да се

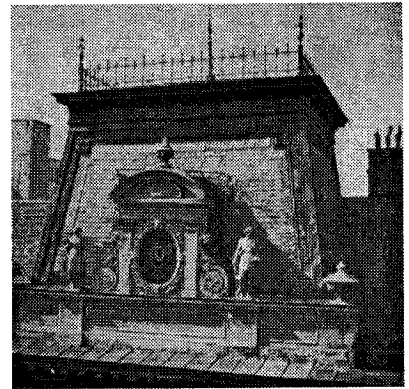
2 О личности и делатности Николе Спасића видети: М. Софронијевић, Даривали су своје отечеству, Београд 1995, 215-228; Аноним, Споменница Николе Спасића, Београд 1931.



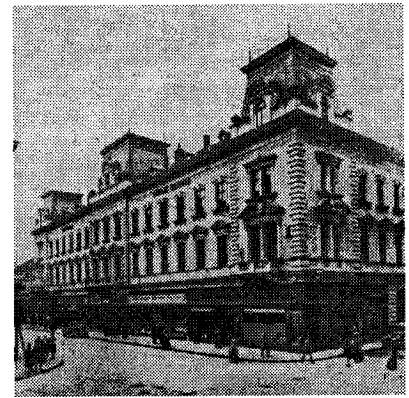
Сл. 3



Сл. 4



Сл. 5



Сл. 6

у њеној ужој околини насељавају најзначајније личности привредног живота, углавном богати трговци. Тако је и Никола Спасић за своју породичну кућу одабрао плац на углу улица Кнеза Михаила и Јакшићеве.<sup>3</sup>

Избор архитекте пао је на Константина Јовановића. Талентовани ћак чувеног Готфрида Земпера (Gottfried Semper), и син Анастаса Јовановића, првог српског фотографа, појавио се у Београду средином осамдесетих година XIX века. Његов први изведени пројекат у Београду била је кућа угледног адвоката, Марка Стојановића, изграђена 1885. године на углу Кнез-Михаилове и Париске улице.<sup>4</sup> Овим објектом Константин Јовановић је стекао велики углед и управо ово здање му је отворило пут ка новим наруџбинама. Тако је, између осталог, по његовом пројекту, поникла Спасићева породична кућа, једна од првих двоспратница трговачко-стамбене намене.

Сл. 3 - 6

**Детаљи екстеријера  
Спасићеве породичне куће**

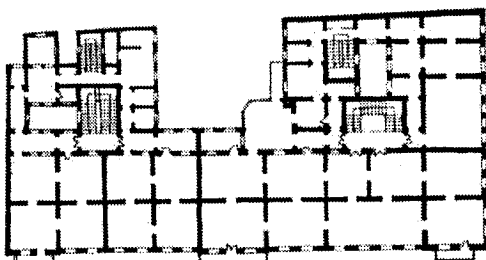
Сл. 7

**Основа Спасићеве породичне куће**

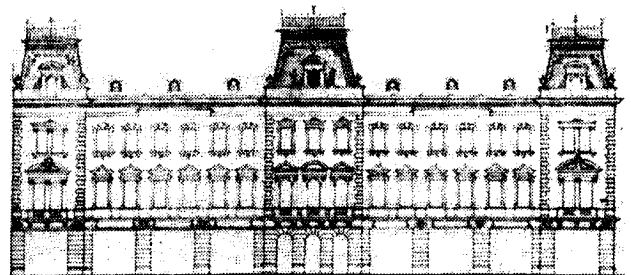
Сл. 8

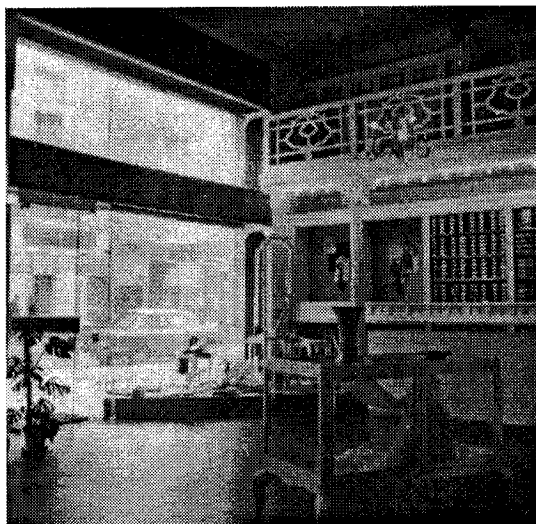
**Фасада Спасићеве породичне  
куће**

Сл. 7



Сл. 8





Сл. 9 - 10

**Детаљи ентеријера Спасићеве породичне куће**

- 3 Никола Спасић је уствари откупио две парцеле, бр.23 и бр.25, на којима су постојале три мале зграде, дубоко повучене иза линије оградe, и један бунар. Рушењем постојећих објеката као и оградe између ових парцела добијен је чист терен за градњу и довољан простор за развијање габрита у дубину, висину и по ширини.
- 4 О личности и делу арх. Константина А Јовановића видети: Љ. Бабић, Живот и рад архитектe Константина А. Јовановића, Зборник архитектонског факултета VI/2, Београд 1961; Љ. Никић, Из архитектонске делатности Константина Јовановића у Београду, ГБ XXIII, Београд 1976, 127.
- 5 На старим фотографијама и разгледницама из тог времена јасно се уочава степен израђености објеката у најужој околини Спасићевог плаца.

Непосредну околину будуће Спасићеве куће сачињавале су неугодне једносратнице, уерице и неизграђени плацеви.<sup>5</sup> На овај начин архитекта Јовановићу био је умногоме олакшан посао да удовољи жељи свога наручиоца и начини монументални објекат репрезентативног карактера. Својим положајем, Спасићев породични дом маркирао је раскршће Кнез-Михаилове и Јакшићеве и постао упечатљив оријентир, тачка на којој се концентришу далеке визуре.

Константин Јовановић је основу овог здања развио у виду ћириличног слова П. Главно крило које гравитира ка Кнез-Михаиловој улици садржи два подужна тракта, и са два бочна крила захвата између себе четвртасто двориште. Просторије се ређају једна до друге, уз дугачке ходнике или балконе са унутрашње стране. Бочна крила, формирана око вертикалних комуникација, чине са помоћним просторијама издвојену функционалну групу. Крило према Јакшићевој улици сече широки колски пролаз за двориште. Улаз из Кнез-Михаилове улице, кога затварају масивна двокрилна врата, пространим ходником води до дворишта, а бочно се грана на два мања ходника који воде до степеништа за спрат. Ходник је артикулисан плитким пиластрима китњастих капители, између којих су распоређени пејзажи и медаљони са женским бистама [Шкаламера, Јаковљевић (1964), Максић (1992)].

Зграду сачињавају подрум, партер, два спрата и високо поткровље. Приземље је, заједно са подрумским просторијама, било искоришћено за више различитих продавница, док су спратови искључиво намењени становању. Оба спрата садрже само један велики стан. Ови станови су по свом сложеном садржају и пространости спадали међу највеће и најразвијеније станове Београда [Несторовић (1955)].

На првом спрату живели су Спасићи, док је други, како то извори потврђују, увек био изнајмљен некоме од виђенијих људи града Београда. Оба стана садрже раскошно уређене салоне, кабинете, свечана предсобља и трпезарије. Целокупан ентеријер има репрезентативно обрађене зидове, таванице, паркете, врата, прозоре. Намештај и материјали за израду ентеријера су били донети из Беча.

Здање је начињено у масивној градњи, од опеке и кречног малтера, како је то стандардни конструктивни склоп XIX века и предвиђао. Међутим, Константин Јовановић је припадао оној врсти еkleктичара који су изразито ценили техничка достигнућа свога времена, уводећи их, додуше још увек врло опрезно, у своје објекте [Бабић (1961)]. Тако су поред уобичајених пуних зидова у конструкцији овог здања употребљене гвоздене траверзе, а међуспратне површине формирају се на сводовима који се на те траверзе ослањају. Степеништа су од природног камена, двокрака и трокрака, са оградом од ливеног гвожђа, на којима први и последњи стубићи прерастају у фигуре змајева. Поткровна конструкција је дрвена, сачињена од сложеног система вешалки повезаног са субструкцијама кубета [Шкаламера, Јаковљевић (1964)].

Композиција и спољашња обрада Спасићеве задужбине у Кнез-Михаиловој бр. 33 представља најуспешније решење неоренесансне академизоване архитектуре у Београду. Типично за арх. Јова-

новића, на главном прочељу примењена је јасна подела фасадних појасева. По устаљеном академском правилу градитељства, главна фасада је најпре рашчлањена по хоризонтали на рустичну, перфорирану и декоративну зону. У зони рустике дошао је до изражаја специфичан Јовановићев приступ у примени нових концепција, тиме што је у трговачко-пословни приземни део зграде смело отворио великим застакљеним површинама. Зидно платно спратних површина перфорирано је низом прозорских отвора уједначеног ритма. Прозори првог спрата истакнути су троугаоним тимпанонима. Линеарна строгост отвора другог спрата ублажена је картушима натпрозорника и деликатним волутама и конзолицама потпрозорника. Чврст систем вертикала остварен је преко два симетрично постављена бочна ризалита, и централног, који доминира. Три богато декорисана, карактеристична кубета квадратне основе наглашавају ризалите главне фасаде и доследно је уравнотежују. Ризалити су још истакнути и балконима у висини првог спрата, богатије декорисаним прозорима изнад балкона, као и рустично обрађеним ивицама, које евоцирају примену усвојеног семперовског архитектонског израза типа палате Опенхајм (Orpenheim) у Дрездену. Специфичне су и неуобичајено ретке за Константина Јовановића бифоре бочних ризалита [Бабић (1961)].

Фасада Спасићеве породичне куће необичан је спој двају архитектонских израза. Мирни и складни облици италијанске ренесансе зналачки су обogaћени декоративним кровом француске ренесансе који даје посебно обележје целокупном амбијенту Кнез-Михаилове улице. Поред стандардне декоративне пластике у виду конзола, картуша, фестона, венаца, кров овог здања обogaћен је и антропоморфном пластиком. Изнад централног дела зграде, а испред кубета, постављене су две фигуре од вештачког камена непознатог аутора, рађене по узору на античку скулптуру. Са леве стране богато декорисане едикуле налази се фигура жене са венцем, а са десне стране фигура мушкарца са снопом и ралицом [Сикимић (1965)].

Зграда је од својих почетака па до данашњег дана задржала своју првобитну функцију, мада је у њеном коришћењу дошло и до извесних промена. Корисници овог споменика културе не односе се исправно према њему, што је производ контрадикције између захтева савременог живљења и склопа ове историјске грађевине, који тим захтевима не може у потпуности да удовољи. Док је раније цео спрат представљао један стан, данас је он подељен на више стамбених јединица, у којима сваки станар брине за свој део, без међусобне консултације. Станари су у више наврата вршили преправке здања, али се том приликом нису држали његовог аутентичног изгледа. Тако је дошло и до неких измена на фасади, па је Служба заштите споменика културе реаговала и хитном интервенцијом у току 1967. и 1968. године фасада је рестаурирана и враћена у своје првобитно стање [Јаковљевић (1974)]. Иако нестручном изменом делова објекта корисници нису изменили основу постројења, трагови непоштовања споменичких вредности видљиви су из дворишта. Локацијски истакнута, ова зграда има још и проблем велике фреквенције странака, као и њихове опште културе, што намеће питање активније заштите ове вредне и репрезентативне грађанске куће.

# ПАНЂЕЛИНА КУЋА

ДОМ СРПСКОГ НАРОДНОГ ИНВАЛИДСКОГ ФОНДА СВЕТИ ЂОРЂЕ  
Кнез-Михаилова број 37



Сл. 11  
Снимак из 1926. године са изгледом  
Панђелине куће након генералне  
преправке, пројекат Ђ. Бајаловића

Сл. 12  
Снимак из 1885. године са изгледом  
Панђелине куће након прве  
доградње, пројекат К. А. Јовановића



Хронолошки друга по реду Спасићева кућа у Кнез-Михаиловој улици, налази се на плацу број 37, односно на углу са улицом Вука Караџића. Првобитно је припадала Јовану Панђели, чувеном месару, Цинцарину који је са својом браћом поседовао низ касапница у Београду. Снабдевајући месом војску, прво турску, а потом и српску, браћа Панђела су се брзо обогатили, а свој капитал уложили су у имања и куће. Јован, под чијим се именом водио целокупни посао, купио је седамдесетих година XIX века плац на углу улица Вука Караџића и Кнез-Михаилове [Костић (1994)].

Нешто пре 1876. године, према пројекту архитекте Александра Бугарског, сазидаана је на овоме месту пространа једносратна кућа [Историјски архив Београда].

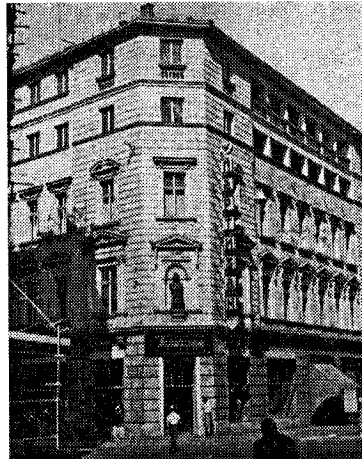
Александар Бугарски је био један од најплоднијих градитеља Београда, чији је обимни опус још недовољно истражен. У Србији се појавио крајем 60-их година XIX века као већ формирана архитекта са искуством стеченим у Мађарској. Славу Александра Бугарског пронела су здања Народног позоришта и Старог двора, којима је стекао поверење наручилаца за преко стотину различитих објеката, лоцираних на подручју старог дела града. Дело арх. Бугарског на тлу Кнез-Михаилове улице неоспорно је њоме доминирало и давало јој снажан печат. Његова здања одликовала су се препознатљивим архитектонским концепцијама у оквирима академских правила градитељства, при чему се Бугарски сваки пут прилагођавао финансијским могућностима наручиоца и другачијим условима терена.<sup>6</sup>

<sup>6</sup> О животу и делатности арх. Бугарског видети: Љ. Никић, Из архитектонске делатности Александра Бугарског, Урбанизам Београда 46, октобар 1978, 63-74; Д. Ђурић-Замоло, Градитељи Београда 1814-1914, Београд 1981, 22-26 (са старијом литературом); Лексикон српских архитеката 19. и 20. века, Београд 1999, 32-33.





Сл. 13  
Снимак из 1876. године са првобитним изгледом Панђелине куће, пројекат А. Бугарског



Сл. 14  
Б) Данашњи изглед Спасићеве задужбине у Кнез-Михаиловој бр. 37

Приликом пројектовања Панђелине куће, због плаца неправилног облика, основа је решена ромбоидно, и затвара у себе такође ромбоидно двориште, до којег се долазило широким пролазом из улице Вука Караџића. Од овог пролаза су се бочно протезала два ходника према степеницама које су водиле до спратних, стамбених просторија. По академским правилима, решење основе подлеже закону симетрије, али се овде, због специфичног облика габарита, просторије развијају правилно у односу на велику симетралу.

Кућа је компонована као угаони објекат са акцентованим мотивом затупљеног угла, као осовином композиције, од кога се према два улица развијају две идентично третиране фасаде. Декорација ових фасада била је изведена у стилски јасно опредељеном неоренесансном духу. Здање се одликовало хармонијом отвора и пуних маса, уобичајеном хоризонталном поделом кордонским венацима и фином декоративном пластиком која није спутавала архитектонску композицију да дође до изражаја. Приземље је било обрађено у виду фугованих квадера са по шест лучних отвора. Изнад подеоног венца био је фриз декорисан фестонима. Прозори су били јасно издвојени од масе зидног платна путем истакнутих троугаоних тимпанона и стубаца довратника. Отвори ризалита били су шири и виши од осталих. Масивна, али не и претенциозна атика, имала је облик пуног зида рашчлањеног плитким пиластрима са четири декоративне вазе на врху. Постављена на угаоном делу куће, изнад истуреног кровног венца на конзолама, добро је маркирала раскршће улица.<sup>7</sup> Изнад улаза, рустично

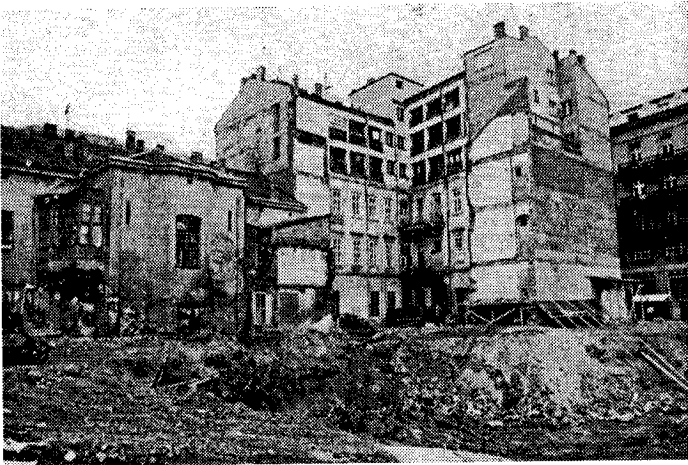
обрађених ивица, Јован Панђела поставио је бронзану говећу главу као спомен на начин како је стекао своје богатство [Тодоровић (1997)].

После смрти Јована Панђеле, кућа је припала наследницима који су је 1901. године продали Николи Спасићу. Током 1901. или 1902. године дозидан је други спрат [Никић (1978)]. Не постоје поуздани подаци о томе ко је био аутор ове доградње. Међутим, има претпоставки да би то могао бити Константин Јовановић [Никић (1978)]. Основни аргументи за потврду ове хипотезе јесу тачност и прецизност израде, а понајвише зналачко повећање спратности и то на начин по коме се при доградњи задржала архитектонска складност и стилска особеност нижег спрата о чему сведоче и сачуване фотографије из тог времена.<sup>8</sup>

Здању су у нивоу првог спрата додата три балкона: један на засеченом углу, други на бочном ризалиту ка Кнез-Михаиловој улици, а трећи над главним улазом из Вука Караџића. Врата која су излазила на балкон су добила декорацију попут оне на прозорским отворима ризалита, мада не тако јако наглашених пиластара [Максић (1992)]. Надограђени спрат перфориран је низом правоугаоних прозора истакнутих потпрозорника и архитравних гредица. Прозори који су припадали ризалитима, изузев прозора над балконом угаоног ризалита, акцентовани су заломљеним сегментним тимпанонима. Поновно постављена атика, овога пута у виду балустраде и већег броја декоративних ваза, добила је у средишњем делу узвишење са декоративно обрађеном едикулом, правоугаоног поља, надвишеном сегментним тимпаномом.

<sup>7</sup> Изглед првобитне грађевине сачуван је на фотографијама И.Б. Громана из 1876. године, а налази се у збирци фотографија Београда и Србије "Взгледи Србији" у Музеју града Београда.

<sup>8</sup> Овоме треба додати и чињеницу да је Никола Спасић посебно ценио арх. Јовановића. У писмима која је слао својој супрузи, док је био на Крфу, Спасић са великим уважавањем пише о овом градитељу, изражавајући жељу да управо Константин Јовановић буде аутор и будућих његових здања.



Сл. 15  
**Приказ девалоризације Спасићеве  
 задужбине у Кнез-Михаиловој бр. 37 након  
 градитељског захвата из 1976. године**

Почетком Првог светског рата, Никола Спасић је на предлог своје супруге Анастасије, решио да помогне многобројним унесрећеним војницима и поклонио ово здање Српском народном инвалидском фонду Свети Ђорђе [Софронијевић (1995)]. Указом од 14. септембра 1915. године, регент Александар је у договору са Државним саветом одобрио оснивање Дома Српског народног инвалидског фонда Свети Ђорђе - Задужбине Николе Спасића [Архив Србије]. Управа овог фонда била је независна од управе Задужбине Николе Спасића, а из њене касе редовно је исплаћивана финансијска помоћ ратним инвалидима и њиховим породицама. Фондација је функционисала и у најтежим временима, у току Првог и Другог светског рата, све до 1946. године, када ју је Министарство социјалне политике Србије предало на управу Народном инвалидском фонду. Том приликом претходна управа је разрешена дужности и фонд је постао државни [Софронијевић (1995), Момчиловић (1996)].

Зграда је генерално преправљена 1926. године према пројекту архитекте Ђуре Бајаловића [Историјски архив Београда]. Тада је измењена фасада приземља, а делимично и фасада првог спрата. Шест лучних отвора приземља на свакој од фасада замењени су са по три већа правоугаона. На првом спрату угаоног дела, уместо балкона од ливеног гвожђа начињен је нови балкон од вештачког камена, а прозор изнад њега уступио је место угаоној ниши у коју је постављена бронзана биста Николе Спасића, рад аутора Ђорђа Јовановића. Спасићев лик урађен је без редукције детаља и схематизације, уобичајеним за скулптуру изложену погледу издалека [Анић (1992)].

Током 1958. године, Државни осигуравајући завод који је тада већ постао власник овог здања, затражио је и добио дозволу од Министарства грађевина за надзиђивање још два спрата [Архив Србије]. Мада је уговор прецизирао да новоизграђени део мора бити у сагласности са раније изграђеним корпусом, непознати аутор је 1961. године надзидао два спрата без стилске везе са постојећим постројењем. Том приликом су скинути балкони са бочних ризалита, а врата која су излазила на балкон угаоног ризалита су зазидана и претворена у нишу. Неуспела пројектантска реализација надоградње огледа се у непоштовању основних обележја пречишћене стилске и композиционе логике првобитне структуре, као и у неприродном насађивању дограђеног дела, без уважавања естетских принципа претходног аутора. Новоформљена два спрата лишена су декоративне обраде зидног платна, чиме је нарушено ритмично степеновање по вертикали и пропорција спратних појаса. На нивоу ширег амбијенталног склопа, дошло је до поремећаја складности стилски обликоване целине раскршћа. Наредни грађевински захват спроведен је у току 1976. године. Због подизања новог објекта у блоку Ускочка-Делијска-Вука Караџића, порушени су крајеви оба крила грађевине па је на тај начин нарушен стари амбијент дворишта [Јаковљевић (1978)]. Овим је зграда дефинитивно архитектонски обезвређена, тако да се о њеним стилским карактеристикама не може говорити.

Завод за заштиту споменика културе предузео је 1988. године мере делимичне санације, при чему је део приземља адаптиран за изложбени простор. Од тада се на овом месту налази Галерија УЛУС-а. На северном калкану зграде, 1989. године, сликар Иван Рабузин извео је мурал са балонима пастелних тонова који се добро уклапа у околни амбијент [Вујовић (1994)]. Детаљнији подаци о садашњем стању овог здања нису доступни.

# ПАЛАТА СЛОГА

## Кнез-Михаилова број 47

Највеће здање у Кнез-Михаиловој улици, палата Слога, налази се у блоку који ова улица формира са улицама Краља Петра и Николе Спасића. Куповином овог пространог плаца, Никола Спасић је остварио жељу још из доба првих уштеда.

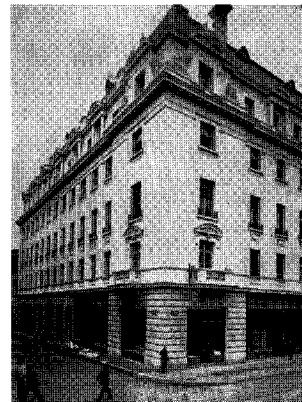
Првобитно је на овом месту стајала једносратна кућа коју је, на крају своје баште, у Главној чаршији (Краља Петра број 18), подигао Кнез Александар Карађорђевић негде око 1850. године [Аноним (1931)]. Зграду је Кнез потом поклатио своје зету Николајевићу. После Александровог прогонства, цело имање је конфисковано да би, убрзо затим, било продато Акционарском друштву „Слога“ по коме је зграда и добила име. У згради се налазила чувена Грађанска касина у којој су се приређивали приједи, предавања и забаве, на којима се окупљао тадашњи крем друштва. Баш у то време, Спасић је преместио дућан у Главну чаршију, преко пута „Слоге“. У неколико наврата Никола Спасић је нудио да откупи ово имање, али се Акционарском друштву зграда није продавала. Па ипак, пред Балкански рат 1912. године, Друштво Слога продало је целокупно имање и кућу у Краља Петра 18 Николи Спасићу [Аноним (1931)].

Прилично је нејасан историјат доградње здања које је првобитно стајало на овоме месту. Око 1876. године, пред избијање рата са Турском, извршена је прва адаптација и доградња дела окренутог Кнез-Михаиловој улици. Зна се да је пројектант овог дела био архитекта Александар Бугарски [Никић (1978)]. Део који гравитира ка улици Николе Спасића (некадашњој Трговачкој), изведен је по завршетку Српско-турских ратова (1876-1878), највероватније око 1870. године. Име архитекте који је извео пројекат друге доградње није познато. Овим доградњама, које су извршене у истој спратној висини (партер плус један спрат), добијена је јединствена архитектонска целина која је заузимала цео квартал у три улице [Никић (1978)].

Последњим ставом свога тестаента, Никола Спасић одредио је да се на здању Слога подигне још један спрат. Из писама Николе Спасића својој супрузи Анастасији, сазнаје се да је његова жеља била да пројекат начини Константин Јовановић [Архив Србије]. С обзиром да је он 1923. године умро, ова се жеља није могла спровести у дело. Баш у овој згради била је смештена и задужбинска канцеларија, па је изградња додатног спрата палате Слога имала приоритетни карактер у грађевинској делатности задужбине. Финансијски закон за 1924/1925. годину и Грађевински закон за град Београд одредили су да се на подручју Кнез-Михаилове улице не могу подизати грађевине ниже од три спрата, не рачунајући приземље. С тим у вези, управа је морала да одступи од жеље изражене у тестаменту и донела је одлуку да се на палати Слога дозидају још два спрата [Влајинац (1937)].



Сл. 16  
**Изглед палате Слога из Улице Николе Спасића**



Сл. 17  
**Изглед палате Слога из Улице Краља Петра**



Сл. 17а  
**Детаљ палате Слога**  
Фотографија: Милош Јуришић

9 О животу и делатности арх. Јосифа Најмана видети: Д. Ђурић-Замоло, Архитект Јосиф Најман, Зборник јеврејског историјског музеја II, Београд 1992, 229-230; А. Кадјевић, Архитект Јосиф Најман, Момент 18, март-јул 1990, 100-103; Лексикон...135.

Архитекта Ђорђе Мијовић направио је 1925. године пројекат надзиђивања, али и потпуне измене фасаде, чиме би Београд добио монументалну палату у српско-византијском стилу [Историјски архив Београда]. У време када је требало приступити одређивању предрачуна за дозиђивање спратова, појавило се мишљење извесних стручних лица да би преправка ове зграде, по већ припремљеним и прихваћеним плановима, била скоро немогућа. Сматрало се да би надоградња коштала Задужбину огромних новчаних средстава и да првобитно постројење, према статичким прорачунима, не би издржало новоизграђени део. Поводом оваквих мишљења, Управни одбор Спасићеве задужбине позвао је 29. новембра 1927. године архитекте Андру Стевановића, Петра Поповића и Драгутина Маслаћа да изврше генерални преглед ове зграде и да о нађеном стању дају стручни суд. Према њиховој оцени, зграду је требало потпуно порушити и подићи нову, независну од старог постројења. 28. децембра 1928. године Управа је донела одлуку да се постојеће здање сруши и да се на његовом месту, по новом пројекту, подигне друго [Влајинац (1937)].

Израда свих потребних планова и прорачуна за нову зграду поверена је младом архитекти Јосифу Најману, који се годину дана пре тога вратио из Париза са специјализације и отпочео да води самосталан пројектантски биро. Овај пројекат му је омогућио пробој међу приватним наручиоцима.<sup>9</sup> Надзор послова вршио је члан Управе, инжењер Милош Савчић, а грађевинске радове изводио је Технички биро инжењера Лазара Д. Костића и Милана К. Антића. Зидање нове палате Слога отпочело је 30. јуна 1929. године, а завршено је 10. новембра 1930. године. Два месеца касније, пошто је комисија за пријем зграде поднела протокол колаудовања, сви закупци станова и дућана отпочели су њено коришћење [Архив Србије, Историјски архив Београда].

Ново здање подигнуто је у виду велелепне трговачко-стамбене четвороспратнице, обликоване у еkleктичном духу француског ренесанса. То је свакако била највећа колективна стамбена зграда у Београду до Другог светског рата [Ђурић-Замоло (1992)]. Максимално искоришћен простор парцеле (око 80%) типична је одлика грађевина насталих између два светска рата. Габарит комплексно разуђеног облика формира унутрашње двориште које је поплочано бетонским патосом. Конструкција зграде је начињена од армираног бетона. Зграду сачињавају подрум, приземље и четири спрата. Крило из дворишта, које гравитира ка улици Николе Спасића, нема

четврти спрат. У приземљу зграде смештено је 14 дућана. На прва два спрата налазе се канцеларијски простори, док су трећи и четврти намењени становању. Двокрако степениште које повезује спратове начињено је од армираног бетона поплочаног природним каменом. Да би се обезбедило удобно становање, на здању су примењена оновремена најновија техничка достигнућа. Сваки стан поседује централно грејање и топлу воду, а станарима су на располагању четири особна и девет теретних лифтова [Ђурић-Замоло (1992)]. Главни улаз је на средини фасаде ка Кнез-Михаиловој. Њега затварају масивна, двокрилна, гвоздена врата, богато декоративно обрађена. Улазни ходник је засведен касетираним полуобличастим сводом. С обзиром на величину здања, постоје још два споредна улаза из улица Николе Спасића и Краља Петра.

У складу са репрезентативним карактером здања, чеона фасада је добила одговарајућу обраду, мада, због немогућности да се у целини сагледа не долази у потпуности до изражаја. Декорација фасаде изведена је оплатама од вештачког камена у белом цементу. Попут Спасићеве породичне куће, и овај објекат задржава троделну академску поделу по хоризонтали и по вертикали. Рустична зона приземља и овог пута је „разбијена“ великим застакљеним површинама излога дућана. Декоративне елементе босажа сачињавају лепезасто постављени камени блокови изнад отвора. Средишње зидно платно које чине прва три спрата, перфорирано је правилним редовима прозора. Отвори првог спрата декорисани су балустрадицама, прозори другог гвозденим оградама са волутним елементима, док је код прозора трећег спрата декорација сведена на готово не приметне конзолице које подупиру потпрозорнике. Међуспратне површине између прозорских редова другог и трећег спрата одговарају својим безорнаменталним правоугаоним пољима као противтежа међуспратном простору прва два спрата, који је декорисан пољима фестона. Услед неједнаких спратних висина, прозори се уситњавају идући од приземља ка мансарди. Здање је по вертикали рашчлањено средишњим и бочним плитким ризалитима. Ризалити су наглашени декоративнијим отворима, балконима у нивоу првог спрата и лучним тимпанонима у нивоу поткровља. Изнад трећег спрата налази се јако истакнути завршни венца који најављује маштовито решено поткровље. Четврти спрат делује попут мансарде на коју се наставља високи кров, у чијем су склопу куполе на угловима и на средини главне фасаде. Отвори атичког спрата наизменично су истакнути лучним

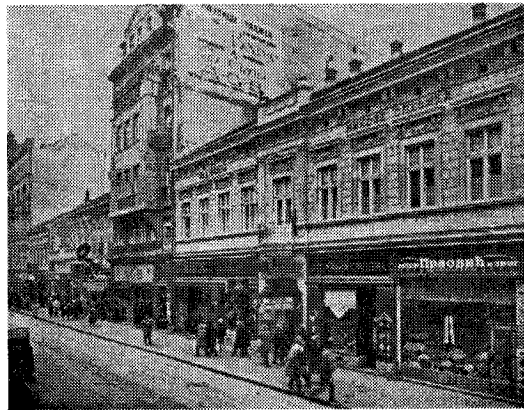
тимпанонима, ступцима довратницима и балконима са балустрада-  
цом. У лучном тимпанону, над средишњим ризалитом, симетрично су  
постављене две женске фигуре са индустријским точком, картушом и  
кадуцеумом, које је извајао Драгомир Арамбашић. Вајар Живојин  
Лукић израдио је четири групе са по две дечије фигуре и четири групе  
са по три дечије фигуре које су наизменично постављене над бочним  
ризалитима свих уличних фасада. Целокупна фасадна скулптура  
израђена је у вештачком камену [Кадиевић (1990), Максић (1992),  
Сикимић (1965)]. Бочне фасаде су дуже, готово истоветно решене  
попут главне, са нешто мање декоративних елемената и без  
средишњег ризалита.

До данашњих дана палата Слога је скоро у потпуности сачувала  
свој аутентични изглед, изузев кровне конструкције. Приликом изби-  
јања пожара, марта 1948. године, мансарда је претрпела  
озбиљнија оштећења. Служба заштите извршила је санацију пот-  
кровља и реконструисала је мансардни кров по оригиналним пла-  
новима арх. Најмана [Историјски архив Београда]. У овој згради се  
још увек налазе просторије Задужбинског одељења које, додуше у  
знатно осиромашеним условима, и даље функционише.

## ЗГРАДА ГРАНД ПАСАЖ Кнез-Михаилова број 19



Сл. 18  
**Првобитни изглед Спасићеве  
задужбине Гранд пасаж са  
Обилићевог венца бр.17,  
непознати аутор**



Сл. 19  
**Првобитни изглед Спасићеве  
задужбине Гранд пасаж из  
Кнез-Михаилове бр. 19,  
А. Бугарски**

Никола Спасић је 1910. године купио још једно здање у Кнез-  
Михаиловој улици. Била је то кућа угледног трговца Марка Лаза-  
ревића, подигнута у Кнез-Михаиловој бр. 19, седамдесетих година  
XIX века, по пројекту арх. Александра Бугарског [Никић (1978)].  
Зграда, обликована у духу академизма са елементима неорене-  
санса, имала је тада само партер и један спрат из Кнез-Михаилове  
улице, док се иза ње налазило велико двориште које је излазило на  
Обилићев венац бр. 17. Крајем 1912., почетком 1913. године, на  
месту пространог дворишног простора, Спасић је дао да се сазида  
двоспратна зграда и један велики, затворени пасаж [Архив Србије].

Изузев неколицине сачуваних фотографија, нема ближих подата-  
ка о аутору и решењу ове зграде. Здање се одликовало стилском  
полиморфијом. На академизирану основу, уведени су елементи се-  
цесије: флорална орнаментика, плитке геометријске шаре и издуже-  
ни балкони од кованог гвожђа. Балконе спаја еркер, елемент који  
кући даје тродимензионалност и сликовитији израз. Доцније, без  
тачних података у ком временском периоду, згради су дозидана још

два спрата, без креативног значаја и архитектонске везе са постојећим постројењем, па се данас поготово не може расправљати о било каквој стилској концепцији.

Доступна литература, међутим, пружа нешто више података о првом београдском пасажу. Спасићев или Гранд пасаж, како су га у то време називали (а по коме су и зграде у Кнез-Михаиловој и на Обилићевом венцу добиле име), оформљен је крајем 1912. године као трансверзала између главне градске улице и Обилићевог венца [Гордић (1996в)]. На овај начин била је знатно олакшана комуникација двају веома значајних трговачко-занатских центара. Пројекат пасажа начинио је архитекта Никола Несторовић, ванредни професор Архитектонског одсека Техничког факултета у Београду. Радове је изводио Грађевински биро Стојана Вељковића и Ота Лоренца [Тодоровић (1997)]. Пасаж је имао приземље, један спрат и двосливни стаклени кров који је касније уклоњен. Са обе стране, пролаз је био испуњен дућанима у којима су се налазиле радње познатих трговаца и занатлија. Намена пасажа задржала се и до данашњих дана. Сачувани снимци, као и прилично лоше очувани детаљи оригиналне декорације, сведоче да је пасаж био обликован у духу сецесије. Између излога дућана налазили су се плитки пиласстри са маскаронима, а виши делови декорисани су стилизованим вितिцама и гирландама. Прозори првог спрата су троделни и лучно обликовани. Трагови аутентичне пластике „фасаде“ пасажа само су наговештај грандиозности и опште допадљивости коју је овај пролаз некада поседовао [Тодоровић (1997), Гордић (1996в)].

Зуб времена и енормни грађевински развој Београда учинили су да је једносpratна грађевина у Кнез-Михаиловој бр. 19 све више застаревала. Стога се међу члановима Одбора Спасићеве задужбине, често разговарало на тему евентуалног скоријег подизања нове куће на тој локацији. На седници од 10. децембра 1936. године, записнички је покренуто питање о подизању нове вишеспратне зграде уместо старе, трошне куће, заједно са једним делом пасажа [Влајинац (1937)]. Сви чланови Одбора сложили су се да би, с обзиром на углед Задужбине и са циљем повећавања задужбинских прихода, требало постојећу зграду заменити модернијим и профитабилнијим здањем. Одмах је донета и одлука да се унајми хонорарни архитекта који би израдио идејне скице и приближан предрачун о потребним финансијским средствима. За овај пројекат изабран је млади, самостални београдски архитекта Владислав Владисављевић, који је пред Други светски рат остварио плодан опус у домену вишеспратних стамбених зграда.<sup>10</sup>

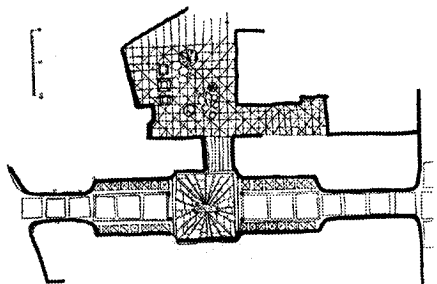
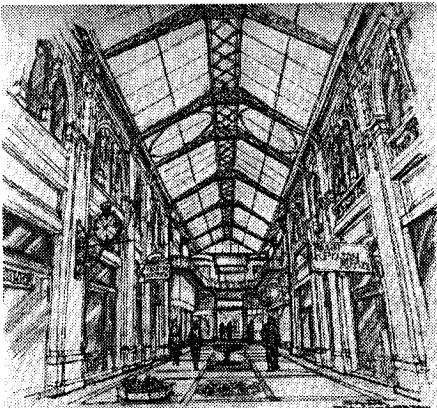
Крајем 1939. године, порушена је стара зграда, и у току 1940/1941. подигнуто је ново здање Задужбине Николе Спасића. У жељи да пасаж задржи свој традиционални облик и просторно-ликовну композицију, арх. Владисављевић је план зграде решио у два крила повезана попречним трактом који се пружа од првог спрата навише. Станови у крилима везани су за главно степениште, те одговарају решењу двојне зграде. Део пасажа који гравитира ка Кнез-Михаиловој незнатно је проширен, а првобитна декорација уступила је место једноставним, безорнаменталним површинама. Објекат је подигнут на темељима од армираног бетона, са преградним зидовима и међуспратним конструкцијама од истог материјала. Степениште је двокрако, од природног камена. Приземље са-

Сл. 20

**Могућност реконструкције Спасићевог пасажа по Зорану Јаковљевићу на основу предлога С. Личине**

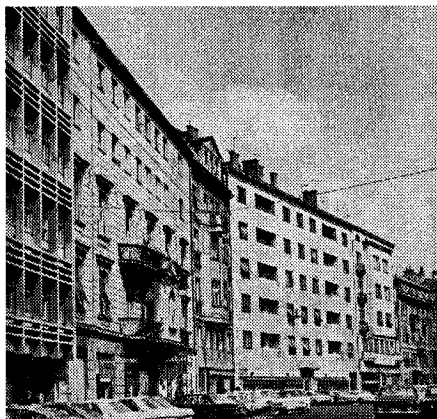
Сл. 21

**Могућност реконструкције Спасићевог пасажа повезивање са унутрашњим двориштем суседне зграде, С. Личина**

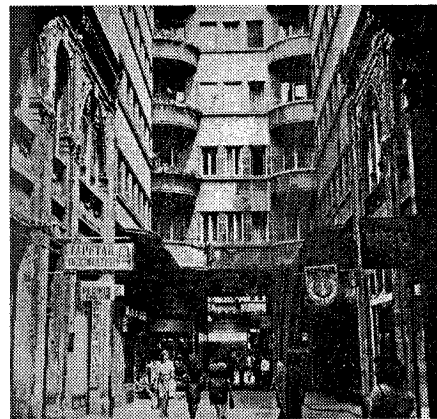


<sup>10</sup> О животу и делатности арх. Владислава Владисављевића видети: С. Максић, Архитекта Владислав Владисављевић, Архитектура и урбанизам 2, Београд 1995, 89-91.

Сл. 22  
Данашњи изглед  
Спасићеве задужбине  
Гранд пасажа са  
Обилићевог венца



Сл. 23  
Данашњи изглед  
Спасићевог пасажа



чињава десет дућана чији су излози начињени од тешких челичних оквира и великих стаклених површина. Зграда заузима површину од 1577 метара квадратних, а чине је подрум, приземље, пет спратова и тавански простор [Историјски архив Београда].

Зграда је обликована у духу академизованог модернизма. Елементи модерног архитектонског стила испољавају се у једноставности фасадних површина и одсуству академског декоративизма. Иако су задржани академски кордонски венци који деле грађевину по хоризонтали, акценат објекта је на његовим вертикалама. Вертикале објекта постигнуте су атрактивно профилисаним пиластрима који се пружају од првог спрата па све до кровног венца. Посматрана из перспективе пролазника, ова зграда делује као четвороспратница. Ради се о градитељском трику и међу арх. Владисављевића спроведеном ради истицања Спасићевог пасажа. Централни део објекта изнад пасажа увучен је међу бочна крила и надвишава их дуж целе ширине зграде, за један спрат. Крила се према њему повијају у благом луку и заједно са истуреним, четвртастим балконом наговештавају пролаз у приземљу [Поповић (1996)]. Овај увучени сегмент оживљен је тордираним колонетама плитких кубичних капитела, у висини прозора и међуспратних површина. Романтизујуће декоративне колонете, заједно са пиластрима крила, умекшавају тврдоћу корпуса. Крила здања перфорирана су једноставним дводелним прозорима правоугаоног облика. Међуспратне површине су неутралне, начињене од ромбоидних оплата камена пешчара.<sup>11</sup> Добром кохеренцијом елемената модерног и историјског, Гранд пасажа се вешто уклапа у постојећи амбијент историјских и нововековних здања.

Средином XX века, Завод за одржавање зграда и станова извршио је увид у квалитет здања на подручју Кнез-Михаилове улице. Евидентирањем постојећег стања целокупне зграде Гранд пасажа

констатовано је одлично стање зграда али незадовољавајући квалитет самог пасажа [Историјски архив Београда]. Рад на проблему реконструкције и рестаурације Спасићевог пасажа започела је група "Мали урбанизам", која је од 1958. до 1960. године постојала и радила при Урбанистичком заводу града Београда [Аноним (1978)]. У оквиру ове групе настао је нереализован предлог арх. Светислава Личине за оживљавање пролаза, чиме би ова хладна и беживотна средина постала пријатна. Предлог је искључивао веће измене, попут задирања у домен примарне пластике, већ је интервенција подразумевала искључиво "мали урбанизам". Измена би се састојала од поплочавања каменом, постављања канделабара и мале, камерне фонтане, аранжирања жардињера, преуређивања излога, доношења новог програмског решења приземног дела око пасажа и враћање некадашњег стакленог крова. Предвиђено је било и повезивање Спасићевог пасажа са двориштем суседне зграде (Кнез Михаилова бр. 21) чиме би се, увођењем зеленила, добио привлачан и тако неопходан миран градски кутак [Аноним (1978)].

У међувремену, модерни токови живота, наметнули су и потребу за градњом великих трговинско-пословних објеката у центру Београда. У недостатку слободног простора, отпочело се са адаптирањем пасажа и унутрашњих дворишта. На овај начин је формиран и недавно отворени "New Millennium Center". Објекат, замишљен у знаку модерног Hi-tech израза, пројекат је арх. Миодрага Мирковића, док је аутор ентеријера

<sup>11</sup> Хроматика фасадне оплате доприноси ликовном квалитету здања. Начин облагања фасаде полихромним каменом је усвојен од арх. Минића са хотела Мажестик.

<sup>12</sup> Подаци према усменом казивању Драгана Мајковића, надзорника градитељских радова на објекту "New Millennium Center".

\* Тијана Борић

арх. Стеван Мићић.<sup>12</sup> Изразито сложена основа, сачињена од средишњег овала и зракасто развијених крила, спаја Спасићев пасаж, Змај-Јовину, Обилићев венац и Кнез-Михаилову улицу, простирући се преко улазних ходника, унутрашњих дворишта и бочних пролаза здања у оквиру овог блока. Крило пасажа Николе Спасића, на које излази новоизграђени објект, је овим измењено. Засада још увек нема назнака о евентуалној рестаурацији првобитног изгледа Спасићевог пролаза.

Када је Спасићева фондација постала власништво српског народа, располагала је огромним капиталом, већим и од славног Нобеловог фонда [Влаховић, Пупезин (2000)]. Управа Задужбине је савесно испуњавала жељу Николе Спасића средствима од рентирања својих некретнина у Кнез-Михаиловој улици. Новац је улаган у хуманитарне сврхе и друштвено-привредни развој земље. Још у свом тестаменту, Никола Спасић је изричито захтевао да се непокретна имовина редовно и добро одржава и да се не сме отуђити како би се циљеви Задужбине од прихода те имовине могли непрекидно остваривати [Архив Србије]. Чак и из Другог светског рата, Задужбина је изашла без већих новчаних губитака, будући да ни једно бомбардовање није оштетило Спасићеве куће. Међутим, таласом национализације многа завештања народу су од народа и узета. Задужбина Николе Спасића није била овога поштеђена. Целокупна имовина овог великог српског добротвора одузета је Законом о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији 1945. године, а потом и Законом о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта 1960. Једино што је остало у власништву Задужбине је један део стана у Кнез-Михаиловој бр. 47, од чега се она данас, бар формално, одржава [Софронијевић (1995)].

## ЕПИЛОГ

Спасићеве зграде у Кнез-Михаиловој улици данас су у поседу различитих друштвених организација, приватних предузећа и појединаца, и као такве препуштене њиховој (не)бризи. Корисници тих објеката, углавном се индиферентно односе према њиховом одржавању и очувању. Проблеми око нерегуларног начина корићења ових споменика културе веома су сложени и још увек нерешени. Један од првих важнијих корака ка њиховом решењу јесте и едукација грађана и поседника о њиховом значају. То подразумева амбициознији и свеобухватнији рад на презентацији значаја нашег новијег градитељског наслеђа. Јер свакодневно смо сведоци девастирања,

доградње или рушења старих градских амбијена-та, што је логична последица недовољно организованог отпора рушилачкој стихији.

Овим прегледом Спасићевог архитектонског наслеђа на подручју Кнез-Михаилове улице, иницира се и његово даље истраживање и вредновање, нарочито у области конструкције, уређења ентеријера и функционалности. Будући прилози познавању архитектуре ових репрезентативних здања, несумњиво ће дати потпунију слику о њиховој вредности и улози у културној ризници Београда.

## ЛИТЕРАТУРА

- Аноним (1931). *Споменица Николе Спасића*. Београд.
- Аноним (1978). *Размишљања и предлози о уређењу Кнез-Михаилове улице*. Урбанизам Београда 46. 75.
- Анић У. (1992). *Вајар Ђорђе Јовановић*. Магистарски рад Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду. 73.
- Бобић Љ. (1961). Живот и рад архитекте Константина А. Јовановића. *Зборник архитектонског факултета VI/2*. Београд. 1-35.
- Влојиноц М. З. (1937). *Привредни летопис задужбине Николе Спасића*. Београд.
- Влаховић К., Љ. Пупезин (2000). Никола Спасић српски Нобел. *Глас* 13.04.
- Вујовић Б. (1994). *Београд у прошлости и садашњости*. Београд. 127-138.
- Вученовић С. (1978). Заштита и уређење подручја Кнез-Михаилове улице. *Урбанизам Београда* 46. 53-59.
- Гордић Г. (1996а). Архитектонско наслеђе града Београда И. *Саопштења ЗСЗСКГБ VI*. Београд. 38.
- Гордић Г. (1996б). *Каталог ЗСЗСКГБ поводом 35-годишњице постојања ЗСЗСКГБ*. Београд.
- Гордић Г. (1996в). Споменички комплекси: Кнез-Михаилова (4). *Београдске новине* 22.03. 10.
- Гордић Г. (1996г). Споменички комплекси: Кнез-Михаилова (5). *Београдске новине* 29.03. 10.
- Ђурић-Замоло Д. (1981). *Градитељи Београда 1815-1914*. Београд. 22-26, 55-58.
- Ђурић-Замоло Д. (1992). Архитект Јосиф Најман. *Зборник јеврејског историјског музеја II*. Београд. 229-234.
- Јаковљевић З. (1974). *Реконструкција и адаптација архитектонског наслеђа Београда*. Београд.
- Јаковљевић З. (1978). Дограђени објекти на подручју Кнез-Михаилове улице и проблем њихове реконструкције. *Урбанизам Београда* 46. 60-62.
- Кодијевић А. (1990). Архитект Јосиф Најман. *Момент* 18. 100-103.
- Ковачевић Т. (1998). Имовина српског Рафелера поново у рукама народа. *Блиц* 24/25.05.
- Костић М. М. (1994). *Устан Београда*. Београд. 147-148.
- Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*. (1999). 15, 32-33, 135.
- Максимовић Б. (1974). *Архитектура Београда*. Историја Београда II. Београд. 326-327.
- Максимовић Б. (1983). *Идеје и стварност урбанизма Београда 1830-1941*. Београд. 13-33.
- Максић С. (1992). *Историјски развој Кнез-Михаилове улице*. Дипломски рад Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду. 68-71, 51-56, 98-102.
- Максић С. (1995). Архитекта Владислав Владисављевић. *Архитектура и урбанизам* 2. Београд. 89-91.
- Маневић З. (1972). *Новија српска архитектура*. Српска архитектура 1900-1970. Београд. 7.
- Маџура В. (1984). *Чаршија и градски центар*. Ниш/Крогујевац. 187, 197-211.
- Минић О. (1956). Проблем очувања архитектонског и урбанистичког наслеђа у Београду. *ГМГБ III*. Београд. 261-270.
- Момчиловић Р. (1996). Где је нестало Спасићево благо. *Култура II*.
- Несторовић Б. (1954). Развој архитектуре града Београда од Кнеза Милоша до Првог светског рата. *ГМГБ I*. Београд. 159-173.
- Несторовић Б. (1969). *Архитектура новог века*. Београд. 212-216.
- Несторовић Б. (1974). *Градитељи Београда 1815-1915*. Историја Београда II. Београд. 340.
- Несторовић Б. (1955). *Еволуција београдског стана*. ГМГБ II. Београд. 247-266.
- Несторовић Н. (1972). Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа. Београд. 68.